
Розділ I

До 70-річчя Інституту історії України НАН України

Валентина Матях

**ВІДДІЛ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ СЕРЕДНІХ ВІКІВ І
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ
(1936–2006 роки)**

Дослідження проблематики національного історичного процесу доби середньовіччя і раннього нового часу є традиційним напрямом в діяльності Інституту історії України НАН України. Відповідний науковий підрозділ у його структурі існує з 1936 р., тобто, з часу заснування самого інституту, а отже влітку 2006 р. справив свій 70-літній ювілей. Натомість до сьогоднішнього дня не було здійснено жодної спроби реконструювати історію цієї структурної одиниці, яка впродовж всіх 70-ти років перебувала в епіцентрі формування тематики, а в останні десятиліття — заснування нових перспективних напрямів наукових студіювань в царині української історії від часів зародження на етнічноукраїнських теренах перших протодержавних слов'янських союзів до кінця XVIII ст., концентрувала навколо себе кращі дослідницькі кадри. Мова йде про відділ середніх віків і раннього нового часу. Його назва періодично зазнавала певних трансформацій. Так, як засвідчують документи*, 1936 р. він існував як секція історії феодалізму, 1937 р. — сектор історії України періоду феодалізму, 1938 р. — секція історії України періоду феодалізму, 1939 р. — сектор історії України епохи феодалізму, 1940 р. — сектор історії України доби феодалізму, 1941 р. — сектор історії феодалізму. Найбільш тривалий час ця структурна одиниця була відома під назвою відділу історії феодалізму (1944–1946; 1950–1963; 1966–1991). У 1947–1949 рр. він називався відділом історії України періоду феодалізму; у 1963–1965 рр., коли відбулося його злиття з відділом історії капіталізму, він був відо-

* При підготовці цього нарисув використувалися фонди Наукового архіву Інституту історії України НАН України, опубліковані збірники документів з історії Інституту, а також дані офіційного діловодства відділу останніх років.

мий як відділ історії досоціалістичних формацій. З 1991 р. науковий підрозділ існує як відділ історії України середніх віків. Водночас, через процеси інтегрування української історичної науки у світовий історіографічний простір, які мають місце на зламі другого і третього тисячоліть і відповідно дещо змінюють погляд на традиційну періодизацію національного історичного процесу, який починає розглядатися як невід’ємна складова європейської цивілізації, виникла певна неузгодженість між назвою відділу і реальним хронологічним діапазоном української історії, який перебуває в полі зору його співробітників. Саме через це колектив наукового підрозділу виступив ініціатором чергового коригування його назви, яка була затверджена на квітневому засіданні вченої ради Інституту історії України НАН України поточного року у формулюванні «відділ історії України середніх віків і раннього нового часу».

Слід зазначити, що заснування відділу відбулося у далеко не найкращий для української історичної науки час, коли остання зазнала на собі весь тягар репресивного тиску радянської тоталітарної системи, коли винищувався кращий науковий потенціал нації, накладалися ідеологічні табу не лише на окремі теми, а й на цілі напрями наукових досліджень. Повною мірою це відбилося і на роботі відділу.

На жаль, стан джерельної бази дозволяє лише вельми приблизно реконструювати процес формування особового складу і діяльності одного з основних структурних підрозділів Інституту у передвоєнні та воєнні роки. У перший рік існування у ньому, очевидно, працювало не більше, ніж 4–5 науковців. Серед них з впевненістю можна назвати В. А. Дядиченка (м. н. с.) та К. Г. Гуслистого (н. с.), з долею вірогідності — Ф. О. Ястребова (м. н. с.), наукові інтереси якого все ж переважно концентрувалися на історії XIX ст. Першим завідувачем відділу було призначено колишнього старшого наукового співробітника ВУАМЛІНу Т. Т. Скубицького, якому в липні 1936 р. без захисту дисертації присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук та звання професора. Однак менше ніж через рік, у червні 1937 р. його заарештовують, а у вересні страчують за звинуваченням в участі в антирадянській троцькістсько-націоналістичній терористичній організації. У січні 1937 р.

на посаду наукового співробітника зараховується к. і. н., професор М. Н. Петровський, на той час вже достатньо відомий вчений в галузі історії України XVII–XVIII ст. У цьому ж році старшим науковим співробітником-консультантом було зараховано професора Сташевського, відомого фахівця з економічної історії раннього нового часу. Однак працювати в Інституті історії України йому довелося недовго. Заарештований 12 червня 1938 р. органами УДБ НКВС УРСР, він трагічно загинув під час допиту 26 липня. З двох вилучених у нього при арешті рукописів — «Шляхетсько-буржуазна фальсифікація колонізації Правобережної України у XVIII ст.» та «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у XVIII–XIX ст.» — останній було видано у Москві лише у 1968 р.

Із вересня 1937 р. посаду завідувача відділу обіймає М. І. Марченко, який у цьому ж році закінчив Інститут червоної професури історії у Харкові. У вересні 1939 р. його було мобілізовано до лав РСЧА, а з жовтня 1939 по листопад 1940 р. він працює на посаді ректора Львівського державного університету ім. І. Франка. До виконання обов'язків завідувача сектором історії України феодальної доби повертається лише у листопаді 1940 р. Отже, практично рік ця посада залишалася вакантною. Під протоколами засідань відділу за цей час як голови зустрічається підпис М. Н. Петровського. Але чи призначався він на цю посаду офіційно — не відомо.

З 14 серпня 1938 р. в секції історії феодалізму на Україні на посаді старшого наукового співробітника працює професор Н. Д. Полонська-Василенко. В цілому штат підрозділу у цьому році складався з 11 співробітників — 8 науковців та 3 науково-допоміжних працівників. На 1940 р. кількість наукових посад передбачалося збільшити на 1 одиницю. Однак за штатним розкладом 1941 р. у відділі рахувалося лише 7 наукових співробітників. До вже згаданих К. Г. Гуслистого, В. А. Дядиченка, М. Н. Петровського, Н. Д. Полонської-Василенко, М. І. Марченка наприкінці 30-х рр. додалися К. І. Стецюк (на посаді м. н. с. з 1938 р.), Д. І. Мишко (у 1938–1941 рр. — аспірант Інституту) та член-кореспондент АН УРСР С. В. Юшков (зарахований до відділу у 1939 р. за сумісництвом).

Про те значення, яке надавалося у передвоєнний час феодальній добі в історії України (зазначимо, що цією дефініцією тоді охоплювався більш ніж тисячолітній період історичного буття українського народу, включно з першою половиною XIX ст.), можна судити за процентною часткою штатних співробітників відділу від загальної кількості працівників Інституту та долею «феодальної» проблематики у його тематично-видавничих планах. Так, згідно наших спостережень, у 1939 р. на відділ припадала 1/3 від передбаченої штатним розкладом загальної кількості наукового і науково-допоміжного персоналу. Зокрема, у ньому працювало 8 з 19 науковців, які у той час налічувалися у штаті Інституту. Якщо ж врахувати, що над проблематикою відділу працювала й частина науковців, які офіційно рахувалися за відділом історії капіталізму (зокрема, його тодішній завідувач О. П. Оглоблін), то ця частка ще збільшується. Видавничий же план Інституту історії України АН УРСР на 1940 р. нараховував 15 позицій великого формату з тематичного плану 1939 р. та 3 з тематичного плану 1940 р. (останні занадто загальні). Відповідно з тематики відділу за 1939 р. перших було 8, з тематики історії XIX — початку XX ст. — 7, з радянської доби української історії фундаментальних видань взагалі не передбачалося.

Така увага до віддалених періодів історії українського народу диктувалася насамперед зміною політичних і ідеологічних пріоритетів в умовах можливої війни з Німеччиною і необхідністю формування в суспільній свідомості почуттів національної гідності і патріотизму, зразків чого, в силу географічного розташування України і геополітичної ситуації навколо неї, в її минулому віднаходилося дуже багато. Водночас це створювало умови для гіперпопуляризації окремих періодів і подій минулого з одночасним утворенням в українській історіографії значних проблемних і хронологічних лакун. Так, в пріоритети наукового студіювання в останні передвоєнні роки висувалися проблеми «братнього» зв'язку українського і російського народів, українсько-польського військового протистояння в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.; виопуклення героїчних оборонних сторінок в протистоянні руських ратних людей проти

зовнішнього ворога з часів давньоруської та литовсько-польської доби тощо. Саме такими лейтмотивами продиктована поява низки праць, в яких в патріотичних тональностях оспівуються спільна боротьба українського і російського народів проти польської шляхти в XVI–XVIII ст., «зрадницька» політика української еліти і боротьба народних мас проти армії Карла XII в роки Північної війни, польсько-угорсько-німецької агресії у XIII ст., антиклерикальні виступи за доби середньовіччя — раннього нового часу тощо.

Красномовним прикладом використання історичних творів в інтересах політичної кон'юнктури може слугувати історія з монографією М. Н. Петровського, присвяченою боротьбі Олександра Невського з німецьким лицарством, рукопис якої було знищено після підписання пакту Молотова — Ріббентропа.

Про атмосферу, яка на той час панувала в Інституті і, зокрема, у відділі, можна судити з доповідних записок та звітних статей керівництва установи, які час від часу з'являлися у пресі. Постійний ідеологічний тиск, доноси, звинувачення у неблагодійності і націоналізмі, зраді основних постулатів марксизму-ленінізму, в навмисному зриві термінів виконання планових завдань, зокрема, з підготовки підручника з історії України, відсутність вільного наукового дискурсу, натомість чітко визначені координати наукових пошуків і можливі межі трактування отриманих результатів — в такі умови було поставлено діяльність науковців як у передвоєнні, так і в роки війни та післявоєнний час.

Найбільш жорстка детермінованість панувала щодо таких ключових для українського цивілізаційного процесу раннього нового часу проблем, як національно-визвольні змагання українців кінця XVI–XVIII ст. та українсько-російські і українсько-польські відносини. Зокрема, суворій критиці за відступ від офіційної версії трактування акту приєднання України до Росії в січні 1654 р. було піддано завідувача відділу М. І. Марченка. По суті, його працю «Боротьба Росії й Польщі за Україну (1654–1664 рр.)» було вилучено з обігу.

Тим не менше, в таких умовах науковцям відділу у передвоєнний час вдалося підняти кілька важливих науково-дослідних тем з історії Київської Русі та української історії XIV–XVIII ст.

Зокрема, у 1939 р. по секції історії епохи феодалізму продовжувалася розробка теми «Боротьба Росії і України проти Польщі з другої половини XVII ст.» (виконувалася як підготовка наукового посібника для викладачів шкіл та студентів вузів); «Україна в XVIII ст.»; також було відкрито дві нові теми: «Коліївщина 1768 р. (дослідження боротьби українського народу проти шляхетської Польщі)» та «Народне повстання 1702–1703 рр. проти шляхетської Польщі на чолі з С. Палієм». Водночас продовжувалися науково-дослідні роботи над проблемами «Україна під владою Литви XIV–XVI ст.», «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі (1569 р. — перша половина XVII ст.)», «Україна в часи Петра I».

У 1940 р. співробітниками відділу у рамках комплексної проблеми «Вивчення економіки, історії і культури західних областей УРСР» досліджувалися питання: «Історична географія Галицької і Холмської земель з X до XIV ст.», «Колонізація Галицького Підкарпаття в XV–XVI ст.», «Зв'язки Західної України з Наддніпрянською в XVI–XVII ст.», «Відносини Галичини і Росії в XVI–XVII ст.». С. н. с., к. і. н. Н. Д. Полонською-Василенко було сформовано документальний збірник «Матеріали до історії Південної України в XVIII ст.», продовжувалася її робота над докторською дисертацією «Заселення Південної України в XVIII ст.».

На 1941 р. по сектору історії феодалізму було заплановано дві комплексні теми: «Історія України феодального періоду» (включала 16 підтем) та «Походження української народності і формування її в націю» (3 підтеми, керівник — С. Ф. Юшков). Його науковцями також виконувалися 3 підтеми до загальноінститутської теми «Іван Франко — історик України».

З 1936 р. наукові співробітники відділу брали активну участь у підготовці підручників та хрестоматій з історії України, зокрема, написали низку нарисів до короткого курсу «Історії України», а також працювали над укладанням систематизованих збірників документів з історії України. Ці види робіт стають традиційними в діяльності наукового підрозділу і надалі.

У 1941 р. також планувалося підготувати ряд монографічних робіт з історії боротьби українського народу з іноземними

загарбниками: «Боротьба українського народу проти польських панів (1569–1638 рр.)» (К. Г. Гуслистий), «Боротьба українського народу проти загарбницької політики Польщі, Криму і Туреччини (1660–1700 рр.)» (В. А. Дядиченко), «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі» (М. І. Марченко, М. Н. Петровський, Н. Д. Полонська-Василенко).

Протягом 1936–1941 рр. відділ підготував і опублікував п'ять монографічних видань у серії «Нарисів з історії України»: Гуслистий К., Ястребов Ф. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. — Вип. 1. — К., 1937. — 205 с.; Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.). — Вип. 2. — К., 1939. — 194 с.; Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-і роки XVI — 30-і роки XVII століття). — Вип. III. — К., 1941. — 187 с.; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — Вип. IV. — К., 1940; Оглоблін О. Україна в кінці XVII — в першій половині XVIII ст. — Вип. VI. — К., 1941. — 281 с.

Також вийшли друком праці: «Полтавская битва» (М., 1939) та «Україна в часи Петра I» (К., 1939) О. П. Оглобліна; «Очерки по истории феодализма в Киевской Руси» (М.; Л., 1939) та «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (К., 1939) С. В. Юшкова; «Боротьба Росії та Польщі за Україну (1654–1664 рр.)» (К., 1941) М. І. Марченка; «Хронологія історії України. Вип. 1. Докапіталістичний період» — упорядник М. Н. Петровський (К., 1938); «Історія України: Короткий курс» під редакцією С. М. Білоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова (К., 1940); «Полтавська битва: Труди наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709–1939)» під редакцією С. М. Білоусова і О. П. Оглобліна (К., 1940). С. н. с. М. Н. Петровський виступив також упорядником т. 1-го «Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть» (К., 1939) та т. 3-го «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської

Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки)» (К., 1941) 4-томного видання «Історія України в документах і матеріалах».

Значна увага у передвоєнні роки приділялася підвищенню кваліфікаційного рівня наукових співробітників відділу. Зокрема, кандидатські дисертації захистили К. Г. Гуслистий (1939 р.), В. А. Дядиченко та М. І. Марченко (1940 р.), К. І. Стецюк (1941 р.). Докторами історичних наук стали М. Н. Петровський (1939 р.) та Н. Д. Полонська-Василенко (1940 р.).

Налагоджувалися творчі контакти з викладачами вузів України, колегами з Інституту історії АН СРСР. Зокрема, у травні 1939 р. було проведено спільну сесію, присвячену проблемам історії Київської Русі і визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. У липні того ж року О. П. Оглоблін, С. В. Юшков, В. А. Дядиченко та Н. Д. Полонська-Василенко виступили з доповідями на науковій сесії Інституту історії України АН УРСР, присвяченій 230-літтю Полтавської битви, до участі у якій було запрошено також російських та білоруських фахівців.

Отже, ритм роботи відділу поступово набував стабільності. Однак влітку 1941 р. пролунав новий тривожний сигнал — 22 червня 1941 р. було підписано постанову на арешт завідувача сектору історії України періоду феодалізму к. і. н. М. І. Марченка. Важко сказати, наскільки сильних кадрових чисток зазнала б на цей раз українська медієвістика, якби не події 1941–1945 рр.

У роки воєнного лихоліття на долю відділу випали нові випробування. 5 липня 1941 р. приймається рішення про звільнення всіх співробітників Інституту у зв'язку із його евакуацією із Києва. Із істориків, які працювали над середньовічною проблематикою, в окупованому місті залишаються і співпрацюють з новою владою О. Оглоблін та Н. Д. Полонська-Василенко. До лав Червоної армії було мобілізовано Д. І. Мишка. У 1941–1942 рр. політруком шпиталю у м. Горькому працювала к. і. н. К. І. Стецюк.

У значно скороченому (фактично наполовину) кадровому складі секція історії України періоду феодалізму під керівництвом М. Н. Петровського поновила свою роботу 21 липня 1941 р. у Харкові. Так розпочався тривалий період поневірянь, який, здавалося, мав би надовго відвернути увагу українських науковців від дале-

кої минувшини свого народу, згорнути цілі напрями наукових досліджень. Роки окупації та запеклих боїв за визволення України, перебування в евакуації далеко від рідних стін, архівів, бібліотек (ця ситуація дещо поліпшилася, коли у травні 1943 р. було прийнято рішення про передислокацію Академії наук УРСР з Башкирської АРСР до Москви) також мало сприяли зануренню дослідницької думки в сиву глибину століть, в епоху Київської Русі або литовсько-польську добу, часи перших козацьких повстань чи переможного ходу Української національної революції XVII ст., складне і непересічне в долі української державності XVIII ст. Але сталося інакше.

Зрозуміло, про великі фундаментальні розробки у цей час не йшлося. Однак у далекій Уфі історики-медієвісти активно включилися в агітаційну роботу з формування патріотичних почуттів на прикладах з героїчного минулого українського народу. Це був щирий громадянський порив людей, рідні домівки яких залишилися на захоплених ворогом територіях. У цей час В. А. Дядиченко, К. І. Стецюк, К. Г. Гуслистий, М. Н. Петровський друкують статті і готують виступи для радіо про видатних українських полководців і визволителів рідної землі від іноземних загарбників, брошури «Розгром угорських загарбників на Україні в XIII ст.», «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників» тощо. Характерно, що в наукових та науково-популярних студіях воєнного часу в епіцентр національно-визвольних змагань українського народу все чільніше виводилася потужна українська вольниця — козацтво.

У 1943–1944 рр. колективом науковців розроблялася тема «Національно-визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі у другій половині XVI і першій половині XVII ст.» Співробітники відділу брали активну участь у роботі сесії відділу суспільних наук АН УРСР, працювали над підготовкою текстів до науково-популярного «Нарису історії України» та 4-томного підручника з історії України. С. н. с. К. І. Стецюк 1944 р. почала роботу над індивідуальною монографією «Вплив повстання Степана Разіна на Україну: З історії спільної боротьби

російського і українського народів проти феодално-кріпосницького гніту», яка вийшла друком у 1947 р.

Після повернення до Києва влітку 1944 р. відділ історії України періоду феодалізму, незважаючи на досить незначний кількісний склад (попервах у ньому працювало лише шість, проте вже добре відомих в науці, як-то К. І. Гуслистий (зав. відділу з липня 1944 р. по грудень 1947 р.), В. А. Дядиченко, М. Н. Петровський, Д. І. Мишко, К. І. Стецюк, С. В. Юшков (за сумісництвом), наукових співробітників), розгорнув активну дослідницьку діяльність. Розроблялися такі проблеми, як історія правобережного козацтва та народних повстань на Правобережній Україні у XVIII ст.; національно-визвольна боротьба українського народу в кінці XVI — першій третині XVII ст.; українсько-російські культурні зв'язки в XVII–XVIII ст.; українські землі у другій половині XVIII ст.; боротьба українського народу проти іноземних завойовників в XIII–XV ст.; соціальна структура українського середньовічного міста; Київ в XVII–XVIII ст.; утворення класів і держав у східних слов'ян, в контексті чого К. І. Гуслистий розпочав свої дослідження над проблемою походження українського народу.

У 1944–1949 рр. науковці відділу підготували і надрукували значну кількість наукових і науково-популярних статей, кілька брошур, завершили підготовку 10 індивідуальних монографій, в яких на новому архівному матеріалі висвітлили ряд важливих проблем української історії IX–XVIII ст. Було підготовлено до друку другий том «Історії України» за редакцією К. Г. Гуслистого; розпочато роботу над п'ятитомним курсом «Історія України». Вийшла друком монографія М. Н. Петровського «Воссоединение украинского народа в едином Советском государстве» (М., 1944) та С. В. Юшкова «Общественно-политический строй и право Киевского государства» (М., 1949).

Паралельно з науково-дослідною проводилася й значна археографічна робота. Зокрема, за активної участі науковців відділу було підготовлено до друку збірник архівних матеріалів «Україна напередодні національно-визвольної війни 1648–1654 рр.», збірники документів «Устим Кармалюк», «Феодално-кріпосницькі

відносини і боротьба селян на Україні в другій половині XVI ст.»; документальний збірник «Київ» тощо.

На кінець 40-х рр. помітні зрушення відбулися і в кадровому складі відділу. Він дещо збільшується кількісно. Причому цей процес відбувається шляхом залучення до співпраці в основному вже добре кваліфікованих науковців. Так, вже 1945 р. на посаду старшого наукового співробітника за сумісництвом було зараховано І. Д. Бойка. На посаду молодшого наукового співробітника зараховується Н. С. Сидоренко. 1949 р. на постійну роботу до відділу запрошуються професори В. О. Голобуцький та С. В. Юшков. Того ж року у відділі з'являється перший після значної перерви аспірант — незабаром добре відомий не лише в Україні, а й за її межами вчений І. О. Гуржій. У 1948–1949 рр. до аспірантури відділу зараховуються В. І. Самойленко та О. П. Лола. Завідувачем підрозділу у 1944–1947 був к. і. н. К. Г. Гуслистий. У грудні 1947 р. на цій посаді його на незначний час замінив І. Д. Бойко, а з квітня 1948 по січень 1955 р. обов'язки завідувача відділу виконував В. А. Дядиченко.

Після повернення з евакуації відділ історії феодалізму перетворюється на своєрідний координаційний центр з проведення в республіці науково-дослідної роботи з середньовічної проблематики та поширення серед населення історичних знань. Його співробітники ведуть активну лекційну роботу не тільки серед населення Києва, а й в областях, пропагують історичні знання на республіканському радіо, викладають курси історії в навчальних закладах та організують спецсемінари в науково-дослідних інституціях міста, рецензують рукописи наукових праць, художніх творів на історичну тематику. До участі в засіданнях відділу регулярно запрошувалися працівники Київського університету та педінституту, Центрального державного історичного архіву та Архівного Управління УРСР.

У 1948 р. на відзначення 300-ї річниці початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. співробітники відділу феодалізму виступили ініціаторами проведення наукової сесії, присвяченої ювілейній даті. В липні 1949 р. на базі відділу було організовано і проведено наукову сесію, при-

свячену 240-річчю Полтавської битви, в роботі якої, окрім українських, взяли участь і провідні науковці Інституту історії АН СРСР.

Однак уже в роки війни у високих партійних кабінетах зароджується і набирає особливого розмаху у 1945–1947 рр. нова хвиля ідеологічного тиску на українських науковців, в епіцентрі якого опиняються саме фахівці із середньовічної проблематики. Щоправда, на цей раз нові звинувачення в українському буржуазному націоналізмі обмежилися лише регулярними нарадами при Управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, які стали своєрідною формою контролю за діяльністю і способом мислення співробітників Інституту.

У 50-ті роки відділ вступив в дещо розширеному складі. У ньому почала працювати к. і. н. О. М. Апанович. Після закінчення аспірантури на посаду молодшого наукового співробітника було зараховано О. П. Лолу, на посаду старшого наукового співробітника за сумісництвом запрошено д. і. н., проф. А. О. Введенського. Разом з тим, у 1951 р. постановою Президії АН УРСР до Інституту мистецтва, фольклору та етнографії АН УРСР було переведено старшого наукового співробітника к. і. н. К. І. Гуслистого. В цілому у 1956 р. у відділі працювало 2 доктори та 7 кандидатів наук, а також один молодший науковий співробітник без ступеня. З січня 1955 р. відділ очолив д. і. н., проф. І. О. Гуржій. У цьому ж році у ньому почала працювати к. і. н. О. С. Компан.

Наближалася велика (за мірками тодішніх партійних ідеологів) ювілейна дата — 300-та річниця Переяславської ради 1654 р. та підписання так званих «Березневих статей» між українським гетьманом Богданом Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем, відзначати яку було вирішено на державному рівні. Згідно з програмою ювілейних заходів відповідних коректив зазнали дослідницькі плани співробітників відділу, які на кілька років фактично підпорядковувалися розробці проблематики історії Національно-визвольної війни, зокрема, вивченню подій зими — весни 1654 р. та їх наслідків. Слід віддати належне науковцям, які, незважаючи на те, що концепція їх досліджень на тривалий історіографічний період (майже до кінця 80-х рр.) була відпрацьована у апараті ЦК КПК та ЦК КП України і спущена

звідти у вигляді «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією», змогли, спільно з колективами інших наукових інституцій, підняти і ввести у науковий обіг значний пласт джерельного матеріалу, який увійшов до тритомного збірника документів «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953), спробували поставити і дослідити такі проблеми, як державно-політичний устрій України в роки Визвольної війни, Київ у Визвольній війні, дипломатична підготовка Переяславської ради 1654 р. тощо.

Окрім означеної вище тематики в 50-х роках науковці відділу продовжували дослідження в цілому вже ставшій традиційною проблематики історичних зв'язків українців з іншими слов'янськими народами, наприклад, російським; історії українського селянства і робітничої верстви; українського середньовічного міста; соціально-економічного розвитку українських земель та селянських рухів. Разом з тим, у робочих планах з'явився і новий дослідницький напрям — частина науковців звернулася до розробки такої важливої історіографічної проблеми, як історія історичної науки в Україні в XVII–XVIII ст.

Результати проведеної науково-дослідної роботи було оприлюднено в значній кількості наукових і науково-популярних статей та низці колективних і індивідуальних монографій. Зокрема, вийшли друком такі праці, як «Повстання селян в Турбях (1789–1793)» І. О. Гуржія (К., 1950); «Визвольна війна і возз'єднання України з Росією 1648–1654 рр.» (К., 1954); «Історичне значення возз'єднання України з Росією» (К., 1954); «Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII ст.» К. І. Стецюк (К., 1954); «Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» О. М. Апанович (К., 1954); «Черноморское казачество» (К., 1956) та «Запорожское казачество» (К., 1957) В. О. Голобуцького; «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)», «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту в період капіталізму (80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» І. О. Гуржія (К., 1958); «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.» В. А. Дядиченка (К.,

1959); «Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст.» Д. І. Мишка (К., 1959); а також серія брошур з окремих питань.

Співробітники відділу брали активну участь у підготовці колективних двотомних монографій «Історія Української РСР» та «Історія Києва»; «Большой советской энциклопедии»; написанні (за завданням АН СРСР) частини розділів до багатотомної «Истории СССР». 1955 р. у відділі було проведено значну підготовчу роботу по формуванню спеціального випуску «Наукових записок» Інституту історії АН УРСР з середньовічної проблематики. На відзначення чергової ювілейної річниці подій під Полтавою було підготовлено збірники наукових статей «250 років Полтавської битви: 1709–1959» (К., 1959) та «Полтава: К 250-летию Полтавского сражения» (М., 1959).

Продовжувалося плідне співробітництво з профільними науковими інституціями України, зокрема, Інститутом археології та Інститутом фольклору, мистецтвознавства й етнографії АН УРСР. Спільно з Інститутом літератури АН УРСР науковці відділу провели обговорення проблем, пов'язаних з підготовкою синтезної праці з історії української літератури, надавали науково-методологічну допомогу історичним музеям, рецензували наукові праці та художні твори і сценарії кінофільмів на історичну тематику, брали участь у численних наукових заходах республіканського та союзного значення.

Разом з тим, у 50-х рр. помітно розширюються міжнародні зв'язки відділу феодалізму. Зокрема, В. А. Голобуцький виступив на конференції польських істориків у Варшаві, присвяченій обговоренню макету «Історії Польщі» (1957 р.), та взяв участь у роботі VIII з'їзду польських істориків (1958 р.); започатковується обмін науковою інформацією науковців відділу з колегами з НДР.

Проводилася активна лекційно-пропагандистська робота. Так, наукові співробітники, за далеко неповними підрахунками, протягом 1950–1959 рр. прочитали понад 1000 лекцій, опублікували кілька десятків науково-популярних статей.

Роки так званої «хрущовської відлиги» сприяли деякому поживленню медієвістичних і новістичних досліджень в Україні. Однак не останню роль у цьому, очевидно, окрім зовнішніх

відіграли фактори внутрішні. Насамперед, на початок 60-х рр. в академічному середовищі (і перш за все у його спеціалізованому підрозділі — відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР) склався достатньо потужний колектив фахівців в галузі давньої і нової історії України, репрезентований такими непересічними в українській історіографії другої половини ХХ ст. особистостями, як д. і. н., проф. В. О. Голобуцький, д. і. н., проф. В. А. Дядиченко, член-кореспондент АН УРСР, проф. І. О. Гуржій, д. і. н. К. І. Стецюк, д. і. н. І. Д. Бойко, кандидати історичних наук Д. І. Мишко, О. М. Апанович, О. С. Компан, навколо яких гуртувалися більш молоді науковці. Значний вплив на формування наукових кадрів у цей час (як, втім, і наступні кілька десятиліть) справляв вчений широкої ерудиції, визначний джерелознавець, медієвіст, історіограф, фахівець з історії України в діапазоні від найдавніших часів до новітньої епохи д. і. н. (1963), проф. (1968), член-кореспондент АН УРСР (1969) Ф. П. Шевченко. І хоча його перебування у відділі обмежувалося менш ніж трьома роками (після звільнення з посади директора Інституту археології АН УРСР у 1972 р. Федір Павлович працював на посаді старшого наукового співробітника, а з 28 серпня 1973 р. до 1 листопада 1974 р. виконував обов'язки завідувача), вченого можна по праву вважати справжнім промотором творчого життя цього наукового підрозділу.

З 22 березня 1958 р., після призначення на посаду заступника директора Інституту І. О. Гуржія, відділ історії феодалізму очолював д. і. н., проф. В. О. Голобуцький. Після його переходу на посаду завідувача кафедрою історії народного господарства Київського інституту народного господарства з лютого 1961 р. на чолі підрозділу став д. і. н., проф. В. А. Дядиченко. Ядро відділу у 60-х рр. становили с. н. с., к. і. н. І. Д. Бойко, с. н. с., к. і. н. Д. І. Мишко, с. н. с., к. і. н. О. М. Апанович, с. н. с., к. і. н. О. С. Компан, с. н. с., к. і. н. К. І. Стецюк, м. н. с., к. і. н. О. П. Лола. На посаді с. н. с. продовжував залишатися заступник директора Інституту, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. Молодшими науковими співробітниками у відділі працювали Н. С. Сидоренко, І. М. Шеке-ра, І. М. Гапусенко та І. Г. Рознер. Останній був звільнений 1963 р. за скороченням штатів. Того ж року у відділ історії міст і сіл було

переведено к. і. н. І. М. Шекеру. На пенсію вийшов д. і. н. І. Д. Бойко. 1960 р. на посаду старшого наукового співробітника було зараховано к. і. н. М. Ю. Брайчевського.

У березні 1961 р. в результаті структурної реорганізації Інституту на базі відділу історії феодалізму та історії капіталізму було створено відділ історії досоціалістичних формацій, в якому названі вище підрозділи мали статус окремих проблемних груп. У 1966 р. відділ історії досоціалістичних формацій було ліквідовано і відновлено попередній структурний поділ.

Основна науково-дослідна робота у цей час здійснювалася у межах розробки таких проблем, як «Соціально-економічний розвиток України і народні рухи в епоху феодалізму» та «Історія історичної науки на Україні в епоху феодалізму». Також продовжувалися дослідження теми «Зародження і формування давньоруської народності і нації (етногенез і історія формування націй)», яку у 1967–1968 рр. було трансформовано у тему «Проблема етногенезу та історії формування націй (формування та розвиток української народності та нації)». У 1963 р. було також відкрито нову науково-дослідну тему «Закономірності історичного розвитку суспільства при переході від однієї соціально-економічної формації до іншої». Увага акцентувалася на питаннях соціально-економічного розвитку України в XVI ст.; розвитку ремесел, промислів і торгівлі, а також великого магнатського землеволодіння на Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII–XVIII ст.; боротьби українського народу проти іноземних вторгнень за доби Київської Русі та проти турецько-татарської агресії у першій половині XVIII ст.; народних соціальних рухів за доби раннього нового часу, суспільно-політичного устрою Лівобережної і Слобідської України в першій половині — середині XVII ст. тощо. Явний пріоритет при цьому, на відміну від попереднього часу, надавався соціально-економічній проблематиці. Зокрема, співробітники відділу активно включилися в підготовку синтетичних двотомних видань «Історія робітничого класу Української РСР» та «Історія селянства Української РСР». Наближалися до завершення роботи над I-им томом українсько- і російськомовного варіантів двотомної «Історії Української РСР» (вийшли

друком у 1967 та 1969 рр.). Член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, д. і. н. В. А. Дядиченко та к. і. н. М. Ю. Брайчевський були задіяні у підготовці науково-популярного нарису «Історія Української РСР». В кінці 60-х рр. співробітники відділу взяли участь у підготовці колективної монографії «Формування української народності і нації». У 1962 р. було сформовано рукопис праці «Історія історичної науки на Україні за доби феодализму (до середини XIX століття)» обсягом у 25,0 др. арк. Навесні наступного року його передбачалося передати у видавництво, однак, очевидно, з міркувань ідеологічних, цю працю так і не було надруковано. Натомість у 1969 р. за участю науковців відділу до XII Міжнародного конгресу істориків було підготовлено нарис «Историческая наука на Украине в 1917–1967 гг.».

Проводилися роботи з підготовки підручника з історії УРСР для середньої школи та «Книги для читання з історії Української РСР», окремих розділів до навчального посібника з історії СРСР. Співробітники відділу взяли участь у колективних працях «История Киева: В 2 т.» (К., 1963–1964); «Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду» (К., 1963); «Історія міст і сіл Української РСР».

У 60-х рр. у відділі було опубліковано монографії О. М. Апанович «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70 рр. XVII ст.» (К., 1960) та «Збройні сили України першої половини XVII ст.» (К., 1969); І. Д. Бойка «Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.» (К., 1963); І. М. Гапусенка «Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря» (К., 1966); В. О. Голобуцького «Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр.» (К., 1961) та «Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» (К., 1962); І. О. Гуржія «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року)» (К., 1962); О. С. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.» (К., 1963); О. П. Лоли «Гайдамацький рух на Правобережній Україні в 20–60 рр. XVIII ст.» (К., 1965); Д. І. Мишка «Соціально-економічні умови формування української народності в XIV–XV ст.» (К., 1963); І. Г. Рознера «Северин Наливайко — руководитель крестьянско-казацкого восста-

ния в 1594–1596 гг. на Украине» (М., 1961); К. І. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 1650–1670-х роках XVII ст.» (К., 1960); І. М. Шекери «Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Давньоруської держави VII–X ст.» (К., 1963) та «Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах» (К., 1967).

Співробітники відділу написали 143 статті для «Української радянської енциклопедії» и «Большой советской энциклопедии», опублікували 8 брошур та понад 100 наукових і науково-популярних статей. В 60-х рр. значно посилилася увага до питань методології історичної науки. Зокрема, у 1966 р. вийшла брошура О. С. Компан історіософського характеру «Єдність світового історичного процесу». Науковці відділу історії феодалізму також опублікували низку статей в «Українському історичному журналі», в яких піднімали важливі методологічні проблеми, зокрема, щодо виявлення теоретичних основ дослідження етногенезу, стану і перспектив вивчення слов'янської культури, характеру соціальних конфліктів та специфічних форм виявлення соціального протесту (М. Ю. Брайчевський), застосування порівняльно-історичного методу у вивченні пізнього феодалізму (О. С. Компан). На сторінках журналу нею також було порушено питання про необхідність створення «Історії української культури». Постановчим характером позначена і стаття І. Д. Бойка «До питання про державність українського народу в період феодалізму». Приблизно в цей же час О. С. Компан підготувала (на прохання Ф. П. Шевченка) концептуальну статтю «Проблеми українського середньовіччя» до 1-го випуску наукового збірника «Середні віки на Україні».

Протягом 60-х рр. у відділі було захищено 3 кандидатських (І. Г. Рознер, І. М. Гапусенко, І. М. Шекера) та 5 докторських (В. А. Дядиченко, К. І. Стецюк, І. Д. Бойко, О. С. Компан, Д. І. Мишко) дисертацій. В заочній аспірантурі перебувала Л. А. Проценко, яка закінчувала підготовку кандидатської дисертації під науковим керівництвом В. А. Дядиченка. Над підготовкою кандидатської дисертації працювала м. н. с. Н. С. Сидоренко.

У 1966 р. М. Ю. Брайчевський виступив офіційним опонентом по кандидатській дисертації П. П. Толочка.

В середині 60-х рр. вперше на урядовому рівні було звернуто увагу на відтворення історичної пам'яті про українське козацтво. Науковці відділу активно включилися у реалізацію передбачених постановою Ради Міністрів УРСР заходів, спрямованих на увічнення пам'ятних місць з історії Запорозжя, зокрема, увійшли до складу журі конкурсу по створенню історичного заповідника з історії запорозького козацтва на о. Хортиця. Особливо активну діяльність у цьому напрямі розгорнула О. М. Апанович, яка брала участь у всіх нарадах і конференціях, присвячених пам'яткам Запорозької Січі, зокрема, виступила з доповіддю «Запорозька Січ і Молдавія у XVIII ст.» на сесії молдавсько-української дружби у Кишиневі (1967 р.).

Постановою Президії АН УРСР на відділ покладалися підготовка, організація і проведення наукових сесій, присвячених 200-літтю Коліївщини 1768 р. Підрозділ координував свою наукову роботу з відділом допоміжних історичних дисциплін Інституту історії УН УРСР, з Інститутом археології АН УРСР, Відділенням суспільних наук АН УРСР у Львові, Інститутом історії АН СРСР. Зокрема, у рамках співробітництва з останнім українські вчені-медієвісти взяли участь у підготовці частини текстів та науковому редагуванні III-го тому фундаментальної праці «История СССР», а також написанні текстів до багатотомних «Очерков истории исторической науки». Д. і. н. О. М. Компан у 1965 р. взяла участь у дискусії на тему «Гене́за капіталізму в Росії», яку було організовано відділом феодалізму Інституту історії СРСР АН СРСР. М. Ю. Брайчевський підтримував творчі контакти з Інститутом археології АН СРСР, виступив з повідомленням «Виробничі відносини у східних слов'ян в часи переходу від первісно-общинного ладу до феодалізму» на Всесоюзній нараді, присвяченій проблемі генези феодалізму у народів СРСР (М., 1964), взяв участь у роботі семінару «Питання методики і методології історичного дослідження і математичні методи» (Москва, лютий 1967 р.).

У 60-х рр. значно розширилися міжнародні контакти наукових співробітників відділу. Зокрема, О. М. Апанович, М. Ю. Брай-

чевський та І. Г. Рознер обмінювалися науковою інформацією із вченими з Польщі, Румунії, Угорщини, НДР, США, Норвегії. У серпні 1960 р. завідувач відділу В. О. Голобуцький взяв участь у роботі XI Міжнародного конгресу історичних наук у Стокгольмі, підготував доповідь на наукову конференцію у Берліні. 8 грудня 1961 р. на засіданні відділу з доповіддю виступив польський історик, завідувач кафедрою історії Східної Європи доби феодалізму Лодзинського університету С. Кучинський. Відбулася також зустріч науковців відділу з японським вченим Сіро. Надавалися консультації історикам із Франції Рожемортеру. Працівники відділу взяли участь у зустрічі італійської і німецької делегацій, у бесідах і зустрічах з істориками Італії, Сполучених Штатів Америки, Венесуели. У 1965 р. М. Ю. Брайчевський виступив з доповіддю на Міжнародному конгресі слов'янської археології у Варшаві. На засіданні відділу, яке відбулося у березні 1968 р., наукову доповідь про архівні фонди з історії України середньовічної доби в архівосховищах і бібліотеках Лондона, Парижа, Рима і Вени прочитав відомий польський історик З. Вуйчик. У 1969 р. за дорученням Президії АН УРСР відділ приймав американського історика Д. Мюллера. У червні наукові співробітники підрозділу взяли участь у роботі наукової конференції АН СРСР, АН УРСР і Польської академії наук, присвяченої ранньофеодальним слов'янським державам Східної Європи.

Всі науковці відділу виступали з науковими доповідями на засіданнях вченої ради Інституту, брали участь у ювілейних сесіях Відділення суспільних наук АН УРСР, Президії Академії наук УРСР. Підтримувалися контакти з викладачами вузів Києва та музейними працівниками. Цікавою формою співробітництва між вузівською і академічною наукою, яка, на жаль, надалі не практикувалася, стала виробнича практика студентів історичного факультету КДУ ім. Т. Г. Шевченка, які спеціалізувалися з історії України. Значна робота (у вигляді лекцій, консультацій, виступів на радіо) здійснювалася по пропаганді наукових знань серед населення. Зокрема, у 1961–1968 рр. співробітниками відділу було прочитано близько 350 лекцій у трудових колективах і військових частинах Києва і Київської області (щоправда, більшість із них

стосувалася не стільки сторінок української історії, скільки роз'яснення матеріалів XXII з'їзду КПРС і КПУ та нових Програми і Статуту партії).

Науковці-медієвісти Інституту історії АН УРСР активно співробітничали з Товариством охорони та збереження пам'яток історії і культури, були членами товариства «Знання», очолювали історичні секції в його міському (О. М. Апанович) та республіканському (О. С. Компан) осередках.

Однак період відносно спокійного функціонування наукового підрозділу виявився нетривалим. Попервах кадрові перестановки середини — кінця 60-х рр. (у 1965 р. із складу відділу вибув О. П. Лола, у 1969 р. на посаду м. н. с. після захисту кандидатської дисертації було зараховано О. І. Путра, у 1968 р. до відділу повернувся к. і. н. І. М. Шекера) мали цілком буденний характер. Однак зміни політичних настроїв у вищих ешелонах влади відбилися і на науковій інституції. Чергова хвиля переслідувань прокотилася країною після 1965 р. Першим за рішенням вченої ради Інституту і Бюро відділення суспільних наук Президії АН УРСР з посади старшого наукового співробітника у 1968 р. було звільнено М. Ю. Брайчевського, якому інкримінувалася антинауковість його концепції, викладеної у статті «Приєднання чи возз'єднання». На початку 70-х рр. з Інституту, згідно з офіційною версією, за «скороченням штатів» було звільнено кілька на той час вже висококваліфікованих спеціалістів, серед них О. М. Апанович і О. С. Компан. У червні того ж таки 1972 р. за власним бажанням звільнився О. П. Путро. До того ж у серпні 1973 р. помер В. А. Дядиченко. Отже, достатньо знекровленим у кадровому відношенні відділ вступив у нове десятиліття. Так розпочався новий період в житті цього наукового підрозділу, який можна визначити як період своєрідної стагнації.

Щоб якимось поліпшити ситуацію, на початку 70-х рр. до відділу після закінчення аспірантури на посаду молодших наукових співробітників були зараховані к. і. н. В. В. Панашенко та О. Ф. Сидоренко, на посади старших наукових співробітників — к. і. н. Л. В. Олійник (звільнився у 1974 р.) та І. М. Гапусенко. У 1973 р. до відділу повернувся с. н. с., к. і. н. Путро. До аспіранту-

ри у 1972 р. вступив В. А. Смолій. Очолив відділ після смерті попереднього завідувача переведений сюди у 1972 р. старшим науковим співробітником член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко. На жаль, період його перебування на цій посаді виявився надзвичайно коротким — на чолі відділу з 1 листопада 1974 р. став к. і. н. Г. Я. Сергієнко. У 1974 р. К. І. Стецюк за віком була переведена на посаду с. н. с.-консультанта. До відділу виконуючими обов'язки м. н. с. зараховуються Ф. М. Шабульдо (звільнився у травні 1975 р.) та В. Й. Борисенко. В аспірантурі відділу у цей час перебували Н. А. Шип та П. І. Натикач. Із липня 1973 р. до 1978 р. відділ історії феодалізму на автономних правах входив до одного з нових надструктурних об'єднань — сектору історії України дожовтневого періоду.

У 1975 р. кандидатську дисертацію захистив м. н. с. В. А. Смолій. На посади м. н. с. були зараховані О. М. Дзюба та к. і. н. С. З. Заремба. У лютому в черговий раз звільнився к. і. н. О. І. Путро. Натомість с. н. с.-консультантом переведений із відділу історії дружби народів СРСР В. О. Голобуцький (у 1984 р. вийшов на пенсію).

Нові зміни у кадровому складі відділу відбулися наприкінці 1970-х років. Так, у 1977 р. м. н. с. було зараховано к. і. н. Н. А. Шип. Стажистом-дослідником відділу після закінчення КДУ ім. Т. Г. Шевченка у 1978 р. став О. І. Гуржій, якого у 1979 р. було переведено на посаду молодшого наукового співробітника. Також молодшими науковими співробітниками зараховуються В. М. Ричка та В. О. Щербак. З 1 листопада 1978 р. до відділу переведено д. і. н. М. Ф. Котляра. У 1979 р. з посади м. н. с. звільняється Н. А. Шип. Старшими науковими співробітниками стають к. і. н. В. А. Смолій та О. Ф. Сидоренко. У 1980 р. на посаду м. н. с. зараховано П. М. Саса. У 1981 р. старшим науковим співробітником відділу зараховується к. і. н. І. І. Виговський. У тому ж році при відділі було створено проблемну групу з історії Київської Русі (до її складу входили завідувач — с. н. с., д. і. н. М. Ф. Котляр, с. н. с., к. і. н. О. Ф. Сидоренко, м. н. с. В. М. Ричка, м. н. с. М. М. Корінний, м. н. с. В. І. Мезенцев), яку наступного року як сектор переведено до відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. У 1983 р. на посаду м. н. с. переведено старшого лаборанта

Т. Є. Іванову, у 1984 р. — стажиста-дослідника Л. Г. Іванову, яка восени того ж року вступила до аспірантури відділу історії капіталізму. В стаціонарній аспірантурі відділу в першій половині 80-х рр. перебувала Н. В. Шевченко.

В цілому науково-дослідна робота підрозділу фактично до середини 80-х рр. підпорядковувалася підготовці багатотомних колективних праць «Історія Української РСР» та «Історія Києва». Співробітники відділу працювали над підготовкою окремих розділів до колективної монографії «Исторические связи и нерушимая дружба русского, украинского и белорусского народов». Також велися роботи по укладанню карт до «Атласу історії Української РСР».

Водночас у відділі у 1970–1971 рр. розроблялася планова тема «Розвиток феодалізму на Україні. Визвольна боротьба українського народу і возз'єднання України з Росією (друга половина XVII ст.)». З 1972 р. тематика науково-дослідних робіт співробітників відділу підпорядковувалася проблемі «Основні закономірності історичного розвитку УРСР», в межах якої досліджувалися теми «Феодально-кріпосницький лад. Розвиток капіталістичних відносин і початок розкладу феодально-кріпосницької системи на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)», «Територія України у далекому минулому. Розвиток феодалізму в XIII — першій половині XVII ст. і боротьба народних мас проти соціального і національного гніту», «Возз'єднання України з Росією. Дальший розвиток феодалізму і зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII–XVIII ст.)», що, по суті, відповідало структурі т. I, кн. 2 та т. II «Історії Української РСР». У травні 1974 р. всі співробітники відділу взяли участь у Нараді істориків України по обговоренню макетів VI і VII томів цієї праці. З 1978 р. розпочалися роботи над підготовкою другого переробленого її видання.

У 1978–1981 рр. співробітники відділу працювали над проблемою «Закономірний характер всесвітньо-історичного процесу». У 1982–1985 рр. у відділі розроблялася проблема «Історія феодальної формації у народів СРСР». При цьому головна увага приділялася виконанню теми «Соціально-економічні умови формування і шляхи розвитку української народності». У другій поло-

вині 70-х — до середини 80-х рр. кандидатські дисертації підготували і захистили В. Й. Борисенко, Н. А. Шип, О. І. Гуржій, О. М. Дзюба. У грудні 1985 р. відбувається захист докторської дисертації с. н. с. В. А. Смолія.

У 1970–1985 рр. за участю наукових працівників відділу історії України вийшли друком окремі томи колективних багатотомних монографій «Історія Української РСР» (т. 2 укр. мовою. — К., 1979; т. 3 рос. мовою. — К., 1985) та «Історія Києва» (т. 1, 2 рос. мовою. — К., 1982–1983; укр. мовою. — К., 1986), «Развитие исторической науки в Украинской ССР» (В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Сарбей, К., 1970), науковий збірник «Коліївщина 1768 р. (Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання)» (К., 1970), колективні монографії «Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов» (К., 1978); «Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов» (К., 1980); «Дружба и братство русского и украинского народов» (К., 1980) тощо.

З індивідуальних монографій за цей час у відділі були підготовлені «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України)» (К., 1974) В. В. Панашенко; «Історична метрологія Лівобережної України» (К., 1975) О. Ф. Сидоренко; «Декабристи та їх революційні традиції на Україні» (К., 1975), «Декабристи і Шевченко» (К., 1980) та «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1983) Г. Я. Сергієнка; «Данило Галицький» (К., 1979), «Киев древний и современный» (К., 1982), «Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.» (К., 1981) М. Ф. Котляра; «Возз'єднання Правобережної України з Росією» (К., 1975) та «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.)» (К., 1985) В. А. Смолія.

В цілому ж видавнича активність відділу (незважаючи на збільшений штат) порівняно з попередніми роками дещо знизилася. Особливо це позначилося на кількості опублікованих наукових статей. Натомість спостерігається помітне збільшення радіо та телевістувів. Зростає лекційна робота. Водночас у 70-х — до середини 80-х рр. помітно підсилюється започаткована у попередні часи тен-

денція щодо використання наукового потенціалу відділу не за його фаховим призначенням. Так, із понад 1000 лекцій, прочитаних для населення його співробітниками, більша частка припадає на тематику історичного значення утворення СРСР та участі у цьому процесі радянської України, її розквіту у братній сім'ї радянських народів; історичного значення XXV з'їзду КПРС, економічної стратегії партії, її аграрної політики, зовнішньополітичного курсу КПРС і Компартії України та проблем європейської безпеки тощо.

У 70–80-х рр. продовжувалися контакти науковців відділу з іноземними вченими. Зокрема, завідувач відділу В. А. Дядиченко у 1970 р. був делегатом XIII Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся у Москві, К. І. Стецюк виступила з доповіддю на Міжнародному конгресі економічної історії. У 1971 р. співробітники відділу взяли участь у симпозіумі радянських і польських істориків з питань раннього феодалізму. На початку 80-х рр. на базі відділу відбувалися зустрічі з колегами з Чехословаччини, ФРН, США, Румунії. У 1981 р. с. н. с., к. і. н. В. В. Панашенко виступила з доповіддю на IV міжнародному колоквиумі істориків СРСР і ФРН.

Достатньо активною була участь колективу у наукових заходах республіканського і всесоюзного масштабів. Зокрема, наукові співробітники виступили із повідомленнями і доповідями на науковій сесії, присвяченій 350-річчю Хотинської битви (вересень 1971 р.), взяли участь в науковій сесії Відділення історії АН СРСР і Секції суспільних наук АН СРСР, присвяченій 325-літтю возз'єднання України з Росією (1979 р.), у всесоюзних конференціях, організованих Інститутом історії АН СРСР і присвячених виданню документів з історії народів СРСР за доби раннього феодалізму (1972 р.) та проблемам комплектування документальними джерелами архівних фондів СРСР (1974 р.). Значним є і їхній внесок у відзначення 1500-ліття Києва.

З ініціативи відділу 12 березня 1971 р. було проведено дискусію на тему «Запорозьке козацтво і його роль в історії українського народу». По суті, це став останній захід у недовготривалому в українській радянській історіографії періоді зацікавлення козакознавчою проблематикою. Загалом жорстка детермінова-

ність тематики науково-дослідних досліджень в галузі української історії доби середньовіччя — раннього нового часу, марксистсько-ленінська парадигма трактування історичного процесу, що безроздільно панувала в історіографії, пріоритетність студіювання новітньої історії України мало сприяли повноцінній реалізації творчих потенцій вчених-медієвістів.

У середині 80-х рр. у житті відділу відбуваються зрушення позитивного характеру. По-перше, у минуле відступають великі колективні праці, які, надавши для широкого загалу значний інформаційний матеріал з різних епох і періодів української історії, водночас суттєво стримували реалізацію індивідуальних можливостей окремих науковців. По-друге, відбуваються зміни у керівництві відділом (з 1 липня 1986 р. його очолює доктор історичних наук, нині академік НАН України В. А. Смолій), які на цей раз мали далеко не формальний характер. По-суті, йшлося про вироблення і впровадження у практику нових концептуальних засад функціонування наукового підрозділу, вибудову нової моделі взаємовідносин між керівником і творчим колективом. Відтепер головна увага спрямовується на добір і виховання перспективних кадрів дослідників, розширення тематичного поля наукових пошуків, розробку актуальних, нетрадиційних для попереднього часу проблем з історії України доби середньовіччя і раннього нового часу (а, по суті, реанімацію дослідницької діяльності у цьому напрямі), створення сприятливої для наукової творчості атмосфери.

Наприкінці 80-х рр. помітно збільшився науковий потенціал відділу. На роботу до нього перейшли з архівної системи кандидати історичних наук Н. М. Яковенко і Г. В. Боряк. Посади старших наукових співробітників отримали О. Б. Головка, О. І. Гуржій, В. М. Ричка, П. М. Сас, В. О. Щербак — перспективні науковці, які ледь переступили 30-річний віковий рубіж. Кандидатську дисертацію у віці 26-ти років захистив О. П. Толочко. До аспірантури відділу 1986 р. було зараховано О. В. Русину, 1987 р. — А. О. Гурбика, 1988 — С. А. Леп'явка і В. М. Матях. Тенденція поповнення відділу молодими кадрами зберігається і надалі. Один за одним на початку 90-х його аспірантами стають Т. В. Чухліб, О. К. Струкевич, О. І. Шама, О. М. Шевченко, В. В. Станіславський, Н. А. Голо-

вата. Д. і. н. М. Ф. Котляр керував науковою роботою аспіранта О. Р. Гущина. До заочної аспірантури вступає вчитель середньої школи м. Хмельницького А. М. Муляр. У 1991 р. стажистом-дослідником зараховується випускник Київського державного університету ім. Т. Шевченка В. М. Горобець, який у квітні 1993 р. успішно захищає кандидатську дисертацію. Кандидатами історичних наук по закінченні термінів навчання стають і всі вище згадані аспіранти відділу. Більшість із них (за виключенням трьох цільовиків і одного заочника) залишається працювати у відділі (щоправда, дещо згодом через різні обставини звільняються наукові співробітники О. М. Шевченко та Н. А. Головата). Загалом за двадцять останніх років (1986–2006) через аспірантуру відділу пройшло 30 науковців, 12 з яких продовжують працювати в Інституті на посадах наукових і старших наукових співробітників. За ці ж роки на базі відділу підготовлено і захищено 14 докторських дисертацій, 10 з них належить його колишнім (В. Й. Борисенко, О. І. Путро, Н. М. Яковенко, О. Ф. Сидоренко, В. О. Щербак) і нинішнім (В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Ричка, П. М. Сас, О. П. Толочко) співробітникам.

Помітно розширюється і сфера творчих інтересів науковців, з урахуванням яких з середини 80-х рр. планується науково-дослідна робота.

Основна увага у цей час зосереджувалася на розробці проблематики етнонаціонального розвитку та еволюції станової структури українського середньовічного та ранньомодерного суспільства; державотворчих процесів в Україні на зламі середньовіччя та нового часу; історії української культури у другій половині XVII–XVIII ст.; еволюції політичної культури та ментальних засад суспільної свідомості у XIV–XVIII ст. Зокрема, у 1986–1990 рр. у відділі розроблялися дві теми: «Етносоціальні процеси на Україні за доби феодалізму» та «Еволюція класово-станової структури на Україні в період феодалізму».

Тематика досліджень по першій із них охоплювала широкий спектр питань, пов'язаних із формуванням та розвитком української народності, у тому числі такі аспекти, як соціально-економічні умови існування етносу, мова, самосвідомість, традиції,

побут, культура, міжнародні зв'язки. Також було розглянуто вплив соціальної боротьби, ідеології і політичних факторів на історичний поступ українського народу.

Взята в якості об'єкта дослідження проблема «Еволюція класово-станової структури на Україні в період феодалізму» включала ряд підтем, присвячених вузловим питанням еволюції середньовічних соціальних страт. Зокрема, було розглянуто соціально-економічні, політичні, правові та деякі інші аспекти історичного буття окремих верств та прошарків українського суспільства, висвітлено основні закономірності формування їх суспільної свідомості на різних етапах становлення та розвитку української нації.

Підсумком проведеної науково-дослідної роботи стала підготовка ґрунтовної колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії», яка побачила світ 1990 р. у видавництві «Наукова думка».

У цілому за 1986–1990 рр. співробітниками відділу було опубліковано понад 100 наукових праць загальним обсягом 426,68 др. арк., серед них монографії старшого наукового співробітника, к. і. н. В. Й. Борисенка «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.» (К., 1986), наукових співробітників, к. і. н. О. І. Гуржія «Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.» (К., 1986), П. М. Саса «Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.» (К., 1989), В. О. Щербака «Антифеодальные рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.» (К., 1989).

Після тривалої перерви зусиллями науковців відділу фактично було повернуто в українську історіографію жанр історичної біографії, наслідком чого стала поява монографії М. Ф. Котляра та В. А. Смолія «История в жизнеописаниях» (К., 1990), на сторінках якої було відтворено життєписи понад 20 визначних особистостей української історії V–XIX ст. (у 1994 р. її розширений варіант видано українською мовою). В наступні роки ця тема була продовжена працями «Володарі гетьманської булави» (К., 1994, 2-ге вид. — 1995); чотирма колективними збірниками «Історія України в особах» (К., 1993, 1996, 1997, 2000); двома випусками нарисів

«Полководці Війська Запорозького»; серією біографічних статей в історичній періодиці тощо.

Співробітники відділу взяли активну участь у підготовці тематичних збірників наукових праць «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» (вип. 12 — К., 1986 і 15 — К., 1989), «Феодалізм: Економіка, класова боротьба, культура» (К., 1986), «Феодалізм на Україні» (К., 1990), виступили ініціаторами і провели у травні 1989 р. на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту круглий стіл на тему: «Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки».

Велике значення надавалося також археографічній роботі, метою якої була підготовка до видання важливих джерел з історії середньовічної України, а також пам'яток вітчизняної історіографії. Зокрема, за ці роки було перевидано праці Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (К., 1990), Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» у 3-х томах (К., 1990–1991), М. С. Грушевського «Очерки истории украинского народа» (К., 1990), О. Я. Єфименко «История украинского народа» (К., 1990), видано збірники документів «Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.» (К., 1989) та «Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина» (К., 1990) з відповідним науковим апаратом.

Отже, на початок 90-х рр., коли суспільно-політичні події на європейських теренах радянської імперії виявилися доленосними для української державності (в середині 1991 р. було проголошено Акт незалежності України), відділ історії України середніх віків накопичив вже достатній досвід для того, щоб на прикладах минулого підготувати громадянський загаль до розуміння внутрішньої логіки закономірностей подій, що відбувалися, довести тяглість і пояснити сучасникам механізми національного державотворчого процесу.

З І-го кварталу 1991 р. науковці відділу розпочали роботу над науково-дослідною темою «Становлення та історична еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)». На цей час у відділі працювало 16 наукових співробітників, зокрема, 3 доктори і

11 кандидатів історичних наук. В очній та заочній аспірантурі навчалося 6 аспірантів.

В ході розробки теми основна увага сконцентрована на дослідженні конкретно-історичних форм Української держави, її становлення та історичної еволюції, з'ясуванні комплексу суспільно-політичних, ідеологічних, правових, адміністративно-територіальних, економічних і воєнних чинників, які визначали політичну форму влади і зумовлювали національну специфіку державних структур управління та інших інституцій. Було розглянуто такі проблеми, як вплив традицій державного устрою і права Київської Русі на процес державотворення в Україні; становлення української території; її географія та політико-адміністративні структури управління; народонаселення та соціальна стратифікація; феномен Запорозької Січі; шляхи історичної еволюції Української держави в другій половині XVII–XVIII ст.; суспільна думка та ідеологія в контексті процесів державного творення і функціонування інститутів Української держави. У ході виконання цієї теми відділ виступив ініціатором проведення Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (з 1991 р. по 2001 вони збиралися сім разів на батьківщині українського козацтва — Черкащині). Відповідно за результатами читань випущено 7 збірників наукових праць.

Наслідком проведеного дослідження стала підготовка і публікація таких видань, як «У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.» (К., 1992), «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення» (К., 1993) та «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 2-ге, доп. і перероб. вид. — К., 1995) В. А. Смоля та В. С. Степанкова; «Як і коли почала формуватися українська нація» (К., 1991) В. А. Смоля та О. І. Гуржія; «Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення» (К., 1992) та «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.)» (К., 1994) О. І. Гуржія; «Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст.» (К., 1994) В. М. Го-

робця; збірник наукових праць «Середньовічна Україна» (Вип. 1. — К., 1994) тощо.

Паралельно, згідно з Постановою Президії НАН України № 22 від 7 травня 1989 р., започатковується робота з підготовки третього тому фундаментального п'ятитомного академічного проєкту «Історія української культури» (щоправда, з фінансових причин її незабаром було згорнуто й відновлено лише в середині 1999 р.).

Взята в якості об'єкта дослідження на 1995–1998 рр. (перший рік вона розроблялась як пошукова) тема: «Політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.» включала ряд підтем, присвячених таким вузловим питанням, як діалектика соціального і національного у визвольних рухах в Україні XVII–XVIII ст.; міжнародні політичні зв'язки Гетьманщини та Запорозжя в кінці XVII — першій половині XVIII ст., політична орієнтація соціальної еліти; сутнісні прояви та ментальні орієнтації історичної свідомості та політичної культури українського суспільства кінця XVI–XVIII ст.; вплив українсько-російських відносин на розвиток політичної культури Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. тощо.

У процесі ведення науково-пошукових робіт вчені намагалися не лише дослідити конкретно-історичні форми еволюції політичної культури та національного менталітету за доби пізнього середньовіччя — раннього нового часу, але й з'ясувати комплекс суспільно-політичних, ідеологічних, правових, економічних і військових чинників, які справляли визначальний вплив на їх сутнісні характеристики, накреслити перспективи дослідження цієї важливої проблематики. На основі опрацювання значної джерельної бази науковцям відділу вдалося поглибити або вперше у вітчизняній історіографії дослідити багато важливих аспектів, що стосувалися політико-культурних та ментальних вимірів існування української спільноти на віддалених хронологічно відрізках часу, показати їх взаємозв'язок та взаємовплив з вимірами соціальними, економічними, політичними.

До структурної реорганізації Інституту, яка мала місце 1996 р., в секторі історії Київської Русі (знову увійшов до складу

відділу у 1987 р.) послідовно розроблялося чотири планові теми: «Актуальні проблеми історії Київської Русі ранньофеодальної доби» (1987–1990 рр.); «Давньоруська держава ранньофеодальної доби (етносоціальні процеси)» (1990–1993 рр.); «Давньоруська держава ранньофеодальної доби (державотворчі та етнокультурні аспекти)» (1992–1994 рр.); «Політична інфраструктура Київської Русі (XI–XII ст.)» (1995–1997 рр.). В процесі розробки перших трьох проблем досліджувалися соціально-економічні і політичні закономірності розвитку Південної Русі в IX–XII ст. Основна увага зосереджувалася на маловивчених питаннях формування великого панського землеволодіння; становлення структури державної влади; особливостей політичного розвитку і міжнародних зв'язків Південно-Західної Русі. Пріоритетними виступали такі напрями дослідження, як теоретичні аспекти етнічного розвитку ранньосередньовічної держави; формування давньоруської народності; вплив державотворчих процесів на етнічну еволюцію; роль міст як центрів етнічної консолідації; взаємини Русі з кочовиками та неслов'янськими етносами Східної Європи; передісторія формування на етнічній основі давньоруських народностей української народності; теоретичні аспекти розвитку держави та державних інституцій у східних слов'ян, особливості цього процесу за доби роздробленості Русі тощо. За цей час були підготовлені і виданні монографії «Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси» (К., 1988); «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.» (К., 1988) та «Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст.» (К., 1994) О. Б. Головка; «Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах» (К., 1986), «Полководці Давньої Русі» (К., 1991), «Галицько-Волинський літопис XIII ст.» (К., 1993), «Утворення Давньоруської держави» (К., 1993), «Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації» (К., 1995) М. Ф. Котляра; «Переяславская земля: X — первая половина XIII века» (К., 1992) М. М. Корінного; «Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XII в.)» (К., 1988) В. М. Рички; «Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.)» (К., 1992) О. Ф. Сидоренко; «Князь в

Древней Руси: власть, собственность, идеология» (К., 1992) О. П. Толочка, а також низка публікацій меншого формату.

Метою наукової розробки проблеми «Політична інфраструктура Київської Русі» стало дослідження складної, багатоступеневої структури Давньоруської держави. Розглядалися причини і характер утворення уділів як за існування відносно єдиної держави, так і в часи роздробленості; порядок заміщення столів; взаємодія й боротьба «местничного» та «отчинного» принципів престолонаслідування. Чільна увага приділялась рушійним силам, соціально-економічному підґрунтя, конкретним причинам настання удільної роздробленості. З середини 1996 р. сектор (у чому чималу роль зіграв людський фактор) припинив своє існування як самостійна структурна одиниця, а розробка давньоруської проблематики ввійшла органічною складовою до загальновідділівських планів науково-дослідних робіт.

Загальний обсяг друкованої продукції за 1995–1998 рр. становив 1339,27 др. арк. по 787 позиціях, 33 з яких припадало на монографії та брошури. Зокрема, побачили світ праці О. І. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право» (К., 1996) та «Гетьман Іван Скоропадський» (К., 1998); В. М. Горобця «Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (К., 1998) та «Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659)» (К., 1998); А. О. Гурбика «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)» (К., 1998) та «Аграрна реформа в Україні XVI ст.» (К., 1997); М. Ф. Котляра «Полководці Давньої Русі» (К., 1996), «Древнерусская государственность» (СПб., 1998) та «Як і чому настала удільна роздробленість Русі XII–XIII ст.» (К., 1998); В. В. Панашенко «Соціальна еліта Гетьманщини» (К., 1995) та «Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.)» (К., 1997); В. М. Рички «Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект)» (К., 1997); О. В. Русиної «Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського» (К., 1998); П. М. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)» (К., 1998); В. А. Смолія

та В. С. Степанкова «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (К., 1997); Т. В. Чухліба «Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.)» (К., 1996); Ф. М. Шабульда «Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання» (К., 1998) та інші.

Було також підготовлено тематичні збірники наукових праць «Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана» (К., 1995) та «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (К., 1998). Також вийшов друком 2-й випуск збірника наукових праць «Середньовічна Україна».

У рамках виконання проекту «Україна крізь віки» науковцями відділу у 1998–1999 рр. було підготовлено і видано 5 томів: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998; Русина О. В. Україна під татарами та Литвою. — К., 1998; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999.

Співробітники відділу продовжили інтенсивну археографічну роботу. Так, у 90-х рр. українському загалу було повернуто фундаментальну 10-томну працю М. С. Грушевського «Історія України-Руси» (К., 1991–1998), твори В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (Філадельфія, 1991), С. В. Юшкова «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (К., 1992), Д. Дорошенка «Історія України» (К., 1993), О. Рігельмана «Літописна сповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (К., 1994), Д. І. Яворницького «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» (Дніпропетровськ, 1991), Д. М. Бантиш-Каменського «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» (К., 1993), Д. І. Багалія «Нариси історії України» (К., 1994), О. П. Оглобліна «До питання про автора “Истории Русов”» (К., 1998) тощо. За безпосередньої участі науковців відділу було видано «Хроніку з літописців стародавніх» Ф. Софоновича, «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.», «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», «Універсали

Богдана Хмельницького. 1648–1657». Кандидат історичних наук В. В. Станіславський у 1996 р. підготував до друку збірник документів «З епістолярної спадщини Івана Мазепи».

З ініціативи наукових співробітників відділу історії України середніх віків у видавництві «Україна» було започатковано серію «Історія України в прозових творах і документах», у рамках якої у 1990-х рр. вийшло декілька тематичних збірників.

Співробітники відділу на зламі 80–90-х рр. першими серед українських вчених після багаторічної перерви звернулися до вивчення історії українського козацтва. Зокрема, у травні 1991 р. вони організували і провели велику Міжнародну наукову конференцію «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина», результати якої було оприлюднено на сторінках трьох випусків збірника матеріалів (К., 1993); опублікували низку статей з різних аспектів козакознавчої проблематики, підготували серію індивідуальних і колективних монографій.

За рішенням дирекції Інституту і згідно з договором з ВАТ «Мотор-Січ» з 1998 р. на базі відділу функціонує Науково-дослідний інститут козацтва, який у всеукраїнському масштабі об'єднав зусилля вчених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем української козащини. Поряд з Київською робочою групою у його складі нині діють Дніпропетровське, Донецьке, Запорозьке, Нікопольське, Одеське, Черкаське та Чернігівське відділення. На посаді директора-організатора НДІК було затверджено старшого наукового співробітника відділу, к. і. н. Т. В. Чухліба. Основними завданнями Інституту козацтва стали публікація фундаментальних досліджень та створення науково-популярних праць з історії козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних вчених, співпраця з різними установами і організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм, організація і проведення науково-теоретичних й науково-практичних конференцій, написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури, розповсюдження й популяризація праць з козацької тематики, читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, круглих столів тощо. На сьогодні НДІК підготовлено і випущено друком

низку наукових праць у започаткованій ним серії видань «Козацька спадщина», колективні праці «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.)», «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст.», ряд індивідуальних монографій, підготовлено (у рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки) фундаментальне видання нарисів з історії українського козацтва, перший том якого вийшов друком у березні 2006 р. Щорічно НДІК видає регіональні збірники наукових праць «Запорозька старовина» (м. Запоріжжя), «Козацька спадщина» (м. Нікополь), «Чорноморська минувшина» (м. Одеса), «Січеславський альманах» (м. Дніпропетровськ).

Рубіж нового тисячоліття відділ історії України середніх віків зустрів вагомими творчими здобутками. Окрім значних досягнень в розробці актуальної наукової проблематики та все зростаючого обсягу публікацій, це засвідчується і ефективністю випрацьованої впродовж 1986–2000 рр. моделі функціонування наукового підрозділу, що дозволило йому навіть в екстремальних для української науки умовах другої половини 90-х рр. не знизити результативності своєї науково-дослідної діяльності.

За цей час науковці відділу взяли участь у багатьох районних, обласних, всеукраїнських та міжнародних наукових форумах; за умови відсутності державного фінансування організували і провели на високому науковому рівні міжнародні конференції, присвячені 400-річчю від дня народження фундатора Української козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького (жовтень 1995 р.) та 350-й річниці початку Української національної революції середини XVII ст. (травень 1998 р.); прочитали низку лекцій з різноманітних питань українського середньовіччя та національного державотворення XVII–XVIII ст.; організували цикл виступів на національному радіо та телебаченні; неодноразово виступали офіційними опонентами по кандидатських та докторських дисертаціях; надавали наукові консультації; рецензували рукописи наукових та науково-популярних праць, сценаріїв документальних та художніх кінофільмів, прозових та віршованих творів на середньовічну історичну тематику.

У 90-х роках значно розширилися творчі контакти науковців відділу з вченими, які працюють у наукових установах та вузах України, а також із іноземними колегами, зокрема, з українознавчих центрів Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Німеччини, Швейцарії, Франції, Італії, Польщі, Румунії, Росії, Білорусії, країн Балтії. З метою опрацювання архівних фондів його співробітники перебували у відрядженнях у Санкт-Петербурзі та Москві; на науковому стажуванні у Гарвардському університеті та в наукових центрах Кракова і Варшави (Польща), Італії, Швеції.

Науковці відділу також активно співпрацюють з викладачами вузів та шкіл в справі підготовки науково-методичних розробок та навчальних курсів. Так, визнання здобули шкільні підручники для учнів 7–8-х класів середніх шкіл, підготовлені у 80–90-х рр. Г. Я. Сергієнком та В. А. Смолієм. На початку нового століття широку апробацію пройшов підручник для 7-го класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» за авторством В. А. Смолія та В. С. Степанкова. О. І. Гуржій взяв участь у підготовці курсу лекцій «Історія України» у 2-х т. (К., 1991–1992). Перу П. М. Саса належать навчальні посібники «Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)» (К., 1998) та «Історія України XVI–XVIII ст.» (Львів, 2001). В. М. Ричка написав навчальні посібники «За літописним рядком: Історичні оповідання про Київську Русь» (К., 1991) та «Київська Русь: від язичництва до християнства» (К., 1996). Співробітники відділу також підготували модернізовані програми з історії України для середніх шкіл та шкіл з поглибленим вивченням історії. Т. В. Чухліб розробив навчальну програму дисципліни «Історія українського козацтва». Було написано відповідні розділи та тексти до навчального посібника у двох томах «Історія України: Нове бачення» (К., 1995); посібника для учнів старших класів «З історії самоврядування та демократії у Києві (від княжої доби до нашого часу)» (К., 2002); праці, що витримала 3 видання, — «Історія України. Навчальний посібник.» З початку 2000-х років науковці відділу також задіяні у спільному українсько-російському проекті по створенню підручників з історії.

У 1995–1996 рр. відділ здобув гранти на розробку проєктів Державного фонду фундаментальних досліджень «Ідея державності в суспільній думці та політичній практиці України XVI–XVIII ст.» та «Українська козацька держава у геополітичному просторі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (XVII–XVIII ст.)». Ще один грант того ж фонду отримав член-кореспондент НАН України М. Ф. Котляр під підготовку до видання Галицько-Волинського літопису.

Починаючи з 1997 р. співробітники відділу активно включилися у виконання масштабного загальноінститутського проєкту — підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України». Зокрема, у 1-му і 2-му томах видання ними опубліковано 405 енциклопедичних статей, обсяг яких становить приблизно третину від загального обсягу кожного тому.

У другій половині 90-х рр. певні зміни відбулися і у кадровому складі відділу. Зокрема, 1996 р. на посади старших наукових співробітників були зараховані кандидати історичних наук О. П. Толочко, О. М. Дзюба, Ф. М. Шабульдо, які з 1991 р. працювали в Інституті археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, на посаду молодшого наукового співробітника — В. Є. Зема, який закінчив аспірантуру в Інституті східноєвропейських досліджень. З посади пров. н. с. звільнився д. і. н. О. І. Путро. У рамках виконання урядових реабілітаційних заходів на посаду старшого наукового співробітника відділу було повернуто к. і. н. О. М. Апанович. В аспірантурі відділу в цей час перебували В. П. Тимошук, В. В. Григор'єв, Л. В. Петраускене, Т. Л. Вілкул, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, О. В. Одрін. Водночас в цільовій аспірантурі навчалися В. М. Шеретюк, О. В. Крупка, О. О. Патяка. Аспірантами-заочниками були А. С. Мирончук, І. П. Воробйова та С. О. Кириленко.

Слід зазначити, що у 80–90-х рр. відбувалися також кадрові ротації і дещо іншого характеру. Так, у 1988 р. з відділу звільнилася у зв'язку із переходом на іншу посаду м. н. с. Т. Є. Іванова, у 1989 р. на пенсію вийшов с. н. с., к. і. н. І. М. Шекера. У 1992 р. з тієї ж причини з відділу звільнився с. н. с., к. і. н. І. І. Виговський. Після захисту докторської дисертації на завідування кафедрою

історії України Київського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова перейшов В. Й. Борисенко. Наприкінці 90-х рр. на заслужений відпочинок вийшли с. н. с.-консультант, д. і. н. Г. Я. Сергієнко, с. н. с., д. і. н. О. Ф. Сидоренко, с. н. с., к. і. н. В. В. Панашенко та с. н. с., к. і. н. О. М. Апанович, у 2001 р. — Ф. М. Шабульдо. У 1999 р. до Національного університету «Києво-Могилянська академія» на посаду завідуючого кафедрою, а згодом декана гуманітарного факультету перейшов д. і. н. В. О. Щербак.

За останнє десятиліття зазнала істотних змін структура історичних досліджень у відділі. Зокрема, більш значна увага приділяється так званому литовському періоду в історії України (к. і. н. О. В. Русина). У 2003 р. кандидатську дисертацію з політичної історії України кінця XV — першої половини XVI ст. захистив Б. В. Черкас. 2001 р. в стаціонарну аспірантуру були зараховані і після захисту дисертації з літuanістичної проблематики залишилися працювати науковцями А. В. Блануца та Д. П. Ващук.

Кандидатські дисертації з проблематики давньоруського періоду підготували і захистили Т. Л. Вілкул та А. Г. Плахонін. За контрактом на посаду молодшого наукового співробітника було зараховано випускницю аспірантури Київського національного університету ім. Т. Шевченка К. В. Кириченко. До співпраці за сумісництвом було запрошено відомого фахівця в галузі давньоруської проблематики, доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України О. П. Моцю. В аспірантуру відділу зараховано О. О. Романову та В. В. Гапоненка. На початку 2000-х років у відділі започатковується новий тематичний напрям — антична доба в українській історії, розробка якої забезпечується силами м. н. с. О. В. Одріна та с. н. с., д. і. н. М. В. Скржинської.

Накопичений за останні роки значний досвід активного дослідження політичної, етнонаціональної і соціальної історії часів Київської Русі, литовсько-польської доби, Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., в результаті чого було розглянуто різні аспекти національного державного і культурного будівництва, становлення та розвитку політичної культури та генези національної свідомості українського суспіль-

ства, впливу геополітичного фактора на цивілізаційний розвиток українських земель, дозволив науковцям відділу перейти від розв'язання внутрішніх питань еволюції українського історичного процесу до з'ясування його взаємопов'язаності з поступом європейської середньовічної та ранньомодерної цивілізацій.

У 1999 р. відділ історії України середніх віків обирає для дослідження як пошукову тему «Українське суспільство в системі європейської цивілізації (доба середньовіччя і нового часу)», яку з наступного року відкриває як планову на трирічний термін. У її виконанні було задіяно 20 наукових співробітників. У процесі роботи над цією темою вивчався ступінь історіографічної розробки проблеми, забезпеченості її джерельною базою. З цією метою співробітники відділу опрацювали фонди бібліотек і архівосховищ як України, так і Росії та Польщі, наслідком чого стало введення до наукового обігу значного масиву нового джерельного матеріалу. Науковці спробували неупереджено і об'єктивно подивитися на те, як розвивався еволюційний процес на теренах України, в чому він був тотожним або відмінним від подібних процесів в інших європейських державах; розкрити механізми взаємодії внутрішніх і загальноєвропейських складових; показати, яким чином цивілізаційні європейські тенденції суспільного розвитку позначилися на генезі українського соціуму в цілому та його окремих стратах. Основна увага зосереджувалася на питаннях етносоціального та етнополітичного розвитку українського суспільства доби Давньоруської держави, а також наступних періодів становлення української нації; досліджувалися соціальна та політична інституціоналістська практика українського суспільства, засади національної ідентичності українців. Таким чином, вперше у вітчизняній історичній науці на новітніх методологічних засадах було здійснено спробу поглянути на історичний розвиток України як невід'ємну складову європейських цивілізаційних течій IX–XVIII ст., виявити спільне, що об'єднувало її з тогочасними європейськими країнами, та показати те окремішне, що було характерним для її суспільно-політичної, соціально-економічної та етнокультурної еволюції.

За результатами розробки теми науковцями було опубліковано 418 праць загальним обсягом 1117,88 др. арк.

Вийшли друком монографії В. А. Смолія та В. С. Степанкова «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення»; В. М. Горобця «Україна в роки реформ Петра I» (К., 2000) та «Еліта України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665» (К., 2001); М. Ф. Котляра «Історія давньоруської державності» (К., 2002) та «Історія дипломатії Південно-Західної Русі» (К., 2002); В. О. Щербака «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» (К., 2000); колективна праця «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості» (К., 2001) та ін. Було перевидано твір Б. Д. Крупницького «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (К., 2001), видано Галицько-Волинський літопис (К., 2002) та документальний збірник «Листи Івана Мазепи. 1687–1691» (К., 2002).

Протягом 2003–2005 рр. у відділі історії України середніх віків виконувалася науково-дослідна тема «Українське суспільство доби середньовіччя — початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні уявлення та ціннісні системи», результативність розробки якої забезпечувалася досить потужним науковим потенціалом. У виконанні теми було задіяно 17 співробітників, зокрема, 1 академік та 2 члени-кореспонденти НАН України, 5 докторів і 9 кандидатів історичних наук. Комплексний підхід, запропонований колективом виконавців, зробив розробку цього проекту надзвичайно сучасною і актуальною, оскільки вперше в українській історіографії було здійснено спробу представити український соціум як певну інтегровану соціальну цілісність, ґрунтовану на кращих традиціях національного державотворення та етнокультурного розвитку, набутих впродовж тисячолітньої історії українського етносу; показати, якими шляхами в минулому йшов його історичний розвиток; з'ясувати його місце і роль у формуванні відповідного мікроклімату в Центрально-Східному регіоні Європи на різних історичних етапах еволюції європейської цивілізації.

Неупередженість підходів до розв'язання накреслених завдань, застосування сучасних методик та методів наукового дослідження, залучення корпусу нововіднайдених джерел та європейського історіографічного доробку в галузі вивчення дотичних питань дозволити творчому колективу виробити ряд нових, разом з тим науково виважених поглядів на вузлові аспекти досліджуваної проблеми, не лише розробити загальну концепцію вивчення теми, а й за досить короткий час створити оригінальні праці з різних питань еволюції суспільно-політичного устрою України як теоретичного, так і конкретно-прикладного характеру, всебічно охопити важливу в умовах сьогодення проблематику, представити науково-виважену модель етносоціальної історії України.

Загальний обсяг публікацій по темі складає 1535,66 др. арк. по 911 одиницях наукової продукції. Зокрема, у 2003–2005 рр. співробітниками відділу опубліковано 11 індивідуальних та 9 колективних монографій, 11 збірників наукових праць. Новітня українська історіографія збагатилася такими розробками, як колективний проект «Історія української культури» (Т. 3. — К., 2003); «Дипломатія Южної Русі» (К., 2003) і «Воєнне мистецтво Давньої Русі» (К., 2005) М. Ф. Котляра; «Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр.» (К.; Нью-Йорк, 2003; 2-ге, доопр. вид. — К., 2005) та «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.)» (К., 2004) Т. В. Чухліба; «Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699» (К., 2004) В. В. Станіславського; «“История Российской” Василисы Татищева: источники и известия» (К., 2005) О. П. Толочка; «Київ — другий Єрусалим: із історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі» (К., 2005) В. М. Рички; «Студії з історії Києва та Київської землі» (К., 2005) О. В. Русиної; «Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.)» (К., 2005) А. В. Блануци; «Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал Причорномор'я: Нижнє Подністров'я та Нижнє Побужжя» (К., 2005) О. В. Одріна тощо. Співробітники відділу взяли участь у підготовці фундаментальних видань «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (К., 2004), «Нариси з історії українського селянства» (К., 2006), «Укра-

їна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах», створенні циклу карт до «Національного атласу України». На базі відділу було підготовлено тематичні збірники «Україна і Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин» (К., 2003), «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія» (К., 2005); том 2-ий наукового збірника на пошану члена-кореспондента НАНУ Ф. П. Шевченка «Істину встановлює суд історії» та збірник наукових статей «А се его сребро» на пошану члена-кореспондента НАНУ М. Ф. Котляра.

Без перебільшення, до пріоритетних в сучасній українській історіографії належить і проблематика, запланована для дослідження науковцями відділу на новий трирічний цикл. Обираючи тему «Політична та економічна структуризація українських земель за доби середньовіччя — раннього нового часу: господарські системи, моделі організації влади, політико-конституціоналістська практика», колектив виконавців керувався насамперед тим, що її ґрунтовна комплексна розробка дозволить реконструювати історичний розвиток України як невід'ємної складової загальноєвропейських політичних і господарсько-економічних процесів доби середньовіччя і раннього нового часу; показати те окремішне, що було і є характерним для її суспільно-політичної та господарсько-економічної еволюції; акцентуватися на перманентних модифікаційних трансформаціях механізмів взаємодії національних політичних інституцій і соціально-економічних моделей в межах їхніх окремих складових. Концепція запропонованого дослідження скерована на творення науково вмотивованої парадигми, спроможної справити вплив на поглиблення національної (в тому числі історичної та політичної) самосвідомості українського соціуму як певного інтегрального цілого. Очікувані результати від реалізації проекту створять реальні можливості для заповнення існуючих в історіографії лакун в дослідженні історичного процесу на теренах України за доби середньовіччя — раннього нового часу; сприятимуть поглибленню розуміння закономірностей формування та функціонування владних структур та державних інституцій, становлення моделей української національної еконо-

міки, що в перспективі відкриє перед українським загалом і світовою громадськістю реальні можливості для переоцінки усталених стереотипів щодо політичних та соціально-економічних сфер життя українського соціуму, місця українців в загальноєвропейських соціополітичних процесах.

Сьогодні відділ історії України середніх віків і раннього нового часу є одним із базових в структурі Інституту. Підтвердження цього може слугувати не лише його кількісний склад (за штатним розкладом нині у відділі працює 25 співробітників, у т. ч. 24 науковці — зав. відділу, академік НАНУ В. А. Смолій, гол. н. с., член-кореспондент НАНУ М. Ф. Котляр, пров. н. с., д. і. н. О. І. Гуржій, В. М. Горобець, В. М. Ричка, П. М. Сас, О. П. Толочко, пров. н. с., к. і. н. Т. В. Чухліб, с. н. с., д. і. н. М. В. Скржинська, с. н. с., к. і. н. А. О. Гурбик, О. М. Дзюба, В. М. Матях, О. В. Русина, В. В. Станіславський, Б. В. Черкас, н. с., к. і. н., Н. О. Білоус, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, Т. Л. Вілкул, В. Є. Зема, А. Г. Плахонін, Н. П. Старченко (за сумісництвом), м. н. с. без ступення К. В. Кириченко, О. В. Одрін, у 2005 р. до стаціонарної аспірантури відділу зараховано К. П. Моцю, у 2006 р. — В. П. Кононенка), а насамперед висока творча активність.

З середини 80-х рр. минулого століття на основі відділу почалося формування новітньої української медієвістичної і новітничної школи. Його працівники постійно проводять значну роботу по координації досліджень в галузі національної історії доби середньовіччя і раннього нового часу. Вони очолюють чи є членами науково-координаційних рад та науково-дослідних товариств з дослідження вітчизняної історії та історії країн Південно-Східної Європи. Зокрема, на базі відділу в середині 90-х рр. було засновано Українське відділення Міжнародного товариства по вивченню XVIII ст., яким охоплюються не лише історики, а й фахівці інших гуманітарних галузей, котрі працюють над відповідною проблематикою. Завідувач відділу очолює Національний комітет по вивченню країн Південно-Східної Європи. У 2000 р. відділ виступив ініціатором заснування періодичного видання «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)»,

до співпраці з яким залучається не лише власний науковий потенціал, а й історики з різних регіонів України та з-за кордону.

У 2002 р. при відділі було утворено два позаструктурних проблемних підрозділи — Центр з дослідження історії Київської Русі (керівник — пров. н. с., д. і. н. О. П. Толочко) та Центр досліджень проблем соціальної історії (керівник — пров. н. с., д. і. н. В. М. Горобець). У складі першого з них працює п'ять науковців — д. і. н. О. П. Толочко, д. і. н. В. М. Ричка, к. і. н. Т. Л. Вілкул та А. Г. Плахонін, а також м. н. с. К. В. Кириченко. З 2000 р. Центром випускається періодичний альманах «Ruthenica» (на сьогодні друком вийшло 4 випуски), а також започатковано постійно діючий Києво-руський науково-теоретичний семінар. Основна увага працівників Центру зосереджена на дослідженні маловивчених аспектів історії Київської Русі та форм, яких набула історична пам'ять про неї в пізніші часи. При цьому значна увага приділяється вивченню наративних джерел, контексту виникнення історичних наративів. Серед головних проблем — історія літописання IX–XIII ст., генеалогічна пам'ять, соціальний розвиток та ідеологічні рухи домонгольського часу, джерелознавчі розшуки з історії літописів Великого князівства Литовського, переосмислення київської доби у ранньомодерній та новітній історіографіях.

Ідея щодо створення Центру соціальної історії була продиктована необхідністю активізувати дослідження з історії українського соціуму, знайти нові теоретико-методологічні підходи та напрями вивчення сфери соціальних взаємин і соціокультурної антропології тощо. По суті, йшлося про реанімування дослідження соціокультурного зрізу вітчизняної історії на основі здобутого в європейській і світовій історіографіях досвіду. Центр складається із чотирьох фахівців — д. і. н. В. М. Горобця та к. і. н. Н. О. Білоус, В. Є. Земи, Н. П. Старченко. Протягом 2003–2005 рр. ними розроблялася науково-дослідна тема «Ранньомодерний соціум України в світлі мікросоціального аналізу: політико-правові практики та ідеологічні установки у проявах індивідуальних й унікальних стратегій поведінки». З 2006 р. Центр звернувся до дослідження проблеми «Соціальні групи та стани України пізнього середньовіччя — раннього нового часу: стратифікація, статус,

внутрішня і міжстанова мобільність, системи ціннісних орієнтирів». Протягом 2002–2005 рр. співробітники Центру підготували до друку 5 випусків альманаху «Соціум», організували та провели виїзні міжнародні наукові конференції «“Вірність — зрада” у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів» (м. Кам’янець-Подільський, 2004 р.) та «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи» (м. Рівне — Острог, 2005 р.).

Загалом протягом останніх шести років співробітники відділу взяли участь у більш ніж 70 наукових форумах різного формату, зокрема, трьох Міжнародних наукових конгресах українських істориків: «Українська історична наука на порозі XXI ст.» (Чернівці, 2000), «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам’янець-Подільський, 2003), «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006); V та VI Міжнародних конгресах українців (Чернівці, 2002; Донецьк, 2005); міжнародних конференціях «Шляхи України та Польщі до порозуміння: українсько-польські відносини з XVII ст. до початку 90-х рр. XX ст.» (К., 2001); «Міжконфесійні відносини у Великому князівстві Литовському в XVI–XVII ст.» (Гродно, 2001); «Київська держава між християнським Сходом і Заходом» (Італія, 2002); «Україна — Туреччина: легенди, сучасне та майбутнє» (К., 2002); «Крим в історичних реаліях України» (К., 2004); «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії» (Одеса, 2005); «Перший Литовський Статут і його епоха» (Литва, 2004), «Постать Івана Мазепи в європейській історії» (Румунія, 2004); ряді регіональних круглих столів, науково-практичних та міжнародних конференцій, присвячених 350-річчю Переяславської ради 1654 р. (січень — грудень 2003 р.; січень — лютий 2004 р.); організували та провели круглі столи «Воєнна історична наука в Україні: стан і перспективи» (2001) та «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія» (грудень 2003 р.), міжнародну наукову конференцію «Україна, Польща, Росія у XVII–XVIII ст.: політико-державні моделі та владні еліти» (вересень 2006 р.).

Значно розширилися міжнародні контакти науковців відділу. Так, наприклад, лише у 2001 р. вони мали 12 наукових відряджень до Польщі, 11 до Росії, 1 до Білорусі, 2 до Італії та 1 до Франції. З кожним роком географія закордонних поїздок з науковими цілями розширюється. З початку нового століття співробітники відділу стажувалися, виступали з лекціями, брали участь у наукових конференціях у Росії (61 відрядження), Білорусі (7), Латвії (2), Литві (3), Польщі (31), Великобританії (1), Італії (4), Франції (9), Греції (1), Болгарії (1), Угорщині (1), Румунії (2), Норвегії (1), Швеції (1), Сполучених Штатах Америки (2). Під час цих поїздок опрацьовувалися фонди закордонних наукових інституцій, наслідком чого стало введення до наукового обігу значного масиву нового джерельного матеріалу з різних аспектів і періодів української історії.

Чільне місце в діяльності відділу відводиться наданню наукових консультацій, підготовці різного роду аналітичних матеріалів. Співробітники проводять широку лекційну роботу, постійно виступають у засобах масової інформації з актуальних проблем української історії доби середньовіччя і раннього нового часу.

Еквівалентом визнання значного наукового внеску відділу історії України середніх віків і раннього нового часу в новітню українську історіографію стали численні премії і нагороди, якими держава та Академія наук відзначили його співробітників. Так, премії та стипендії Президії НАН України для молодих науковців за останні роки отримали к. і. н. Т. В. Чухліб, В. Є. Зема. На премію академіка М. С. Грушевського у 1997 р. було висунуто монографію с. н. с., к. і. н. О. І. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право». Аналогічну премію в номінації для молодих науковців за цикл праць отримав к. і. н. А. О. Гурбик. Премію Президента НАН України для молодих науковців в середині 90-х років було присуджено к. і. н. В. М. Горобцю. За участь у підготовці п'ятнадцяти-томної серії «Україна крізь віки» чотири співробітники відділу — академік НАН України В. А. Смолій, член-кореспондент НАН України М. Ф. Котляр, к. і. н. О. В. Русина та к. і. н. О. П. Толочко стали Лауреатами Державної премії України 2000 р. У 2004 р. Сти-

пендію Президента України для обдарованої молоді отримав н. с. Б. В. Черкас. 2006 р. к. і. н. В. Є. Зема здобув Грант Президента України у тій же номінації.

Потужний творчий потенціал, який сьогодні сконцентровано у відділі, відкриває перед цим структурним підрозділом Інституту нові перспективи щодо продуктивної праці у сфері реконструкції історичного минулого України як інтегрованої цілості світової співдружності, вироблення нових парадигм наукового мислення.